

ДЕЙКТИЧНИ ЗНАЦИ И ВИРТУАЛНА КОМУНИКАЦИЯ

В настоящата статия ще бъдат разгледани някои особености на дейктичните знаци, които се проявяват при употребата им в процеса на виртуалната комуникация. Вниманието ни ще бъде насочено предимно към лексемите за времеви дейксис, влизащи в състава на семантичната категория темпоралност.

Темпоралността предизвиква огромен интерес като категория, тъй като е многообхватна по обем и функции и получава израз на различни езикови равнища. Времевите дейктични знаци са сред елементите, които изграждат категорията на лексикално равнище. Съществуването и функционирането им обаче се определя от речевия процес, поради което анализът им е пряко обвързан с речевата практика.

Езиковият материал, върху който се изгражда настоящият анализ, е извлечен от разговори, проведени в Интернет¹. Изборът не е случаен – виртуалната комуникация заема все по-голямо място в общуването ни и поражда редица въпроси около езика и неговите речеви прояви.

Анализираният материал дава възможност да се опишат както някои от общите характеристики на дейктичните знаци, така и определени техни особености, породени от виртуалната среда.

1. Основни характеристики на дейктичните знаци

Отличаваща особеност на дейктичните знаци, спрямо останалите лексикални единици, е отсъствието на реален предмет от действителността, който да назовават. Дейктиците не назовават, а “идентифицират лица, предмети, събития, процеси и дейности, за които се говори или които се посочват по отношение на пространствено-времевия контекст, създаден и поддържан от речевия акт и от участието обикновено на един говорещ и минимум на един слушател”². В този смисъл, функцията, която изпълняват, е показателна или указателна и е пряко зависима от речевия процес. Значението на дейктичните знаци се определя спрямо пространствено-времевите координати на речевия акт. Тази особеност на дейктиците обяснява и определя наличието на широко по обем понятие в семантичната им структура, което е трудно за конкретизиране и не извиква конкретни

представи в съзнанието на езиковите носители. Действително в съзнанието ни не изниква никакъв визуален образ за думи като *аз, ти, тук, сега, този, онзи, днес, утре* и т.н. Дейктиците назовават отношения, които придобиват определени контури в съзнанието ни, когато се свържат с други думи в състава на изречението. Ние си представяме различни образи за всяка една ситуация, указана като “тук” или “утре”.

Личното местоимение “аз” се присвоява от всеки инициатор на речева проява, като показва начало на неговото изказване и същевременно предизвиква вниманието на слушателя (получил ролята на “ти”). Казвайки: “Мария моли за чаша вода” пред непозната аудитория, аз рискувам да не получа отговор на молбата, тъй като е малко вероятно някой да разбере, че аз, говорещото лице, се казва Мария и имам нужда от чаша вода. Личните местоимения указват много по-точно участниците в комуникацията, в сравнение с личните имена, що се касае обаче до каноничната речева ситуация*. Следващият пример ще ни покаже, че нещата се променят значително, когато дейктичните знаци функционират в неканонична речева ситуация.

Да си представим, че се връщаме след едноседмична командировка и сред съобщенията, записани от телефонния ни секретар, чуваме следното: “Аз ще те чакам утре в осем часа на гарата.”. Да предположим, че записът е лош, а гласът, който чуваме, ни е абсолютно непознат и ние нямаме никакви ангажменти, свързани със срещи и пътувания. Вероятно всеки от нас е изпадал в ситуация от подобен тип. В такива случаи ние нямаме ориентир, който да ни подсказва дали точно ние сме онова “ти”, към което е насочено съобщението, и дали нашето утре съвпада с това на говорещото лице. С други думи, ние не можем да идентифицираме отправителя на съобщението и момента от темпоралната ос, към който е насочено то.

Предложеният пример дава известна представа за проблемите, свързани с идентифицирането на отношенията, зададени от дейктични знаци в неканонична речева ситуация (а виртуалното общуване се осъществява именно в такива условия). Непосредственото общуване между двама души е лишено от подобни недоразумения. Правилното разбиране на дейктичния контекст се осигурява от характеристиките на каноничната речева ситуация, а именно – наличие на двама или повече участници, които общуват посредством обща вокална знакова система, които се намират в обща

* По-долу в текста се дава определение на понятието “канонична речева ситуация”

фонетична среда, имат зрителен контакт помежду си, който им позволява да възприемат и невербалните знаци, съпътстващи комуникацията, и които анализират в ролята на отправител и получател в установен ред³. В такава ситуация потенциалните грешки се неутрализират от общия за говорещия и слушателя действителен контекст. Пространствено-времевата координатна система води началото си от представата на говорещото лице за “тук” и “сега”. Всички случки и събития, за които се говори, биват разположени спрямо нулевата точка (речевия акт) на координатната система. Зададените параметри са общи за говорещия и слушателя и в определен ред се присвояват ту от единия, ту от другия участник в общуването.

Очевидно е, че дейктиците са зависими от речевия процес. Бихме могли да си зададем още един въпрос в тази посока – до каква степен речта е зависима от дейксиса, би ли могла да се осъществи без негова помощ. От друга страна, ще трябва да изясним по какъв начин се неутрализира многозначността на пространствено-времените показатели, употребени в неканонична речева ситуация. Изследването на отношението между времените дейктици и другите изразни средства в полето на семантичната категория темпоралност ще ни даде отговор на поставените въпроси.

2. Семантичната категория темпоралност и темпорални дейктични знаци

Когато говорим за семантичната категория темпоралност, трябва да имаме предвид, че тя обхваща много широк кръг от явления, които едновременно са и различни от реалното физическо време, и свързани с него. По традиция изследванията на темпоралността се организират около глаголното време. Изпъкващите морфологични характеристики на времето в славянските езици засенчват останалите явления, изграждащи семантичната категория. Езикът разполага и с други средства за изразяване на времеви отношения, които са по-елементарни и по-първични от глаголното време, тъй като има езици, които не разполагат с подобна морфологична категория, но за сметка на това имат богата система от дейктични знаци. Лайънс отбелязва, че трудно бихме могли да намерим език без дейктични знаци, а и по своята същност глаголното време също е дейктична категория⁴. Очевидно лексико-семантичните групи, назоваващи пространствено-времеви отношения, заслужават не по-малко внимание от граматичната категория време. Но на лексикално равнище темпоралността не се изчерпва единствено с времените дейктици – тя обхваща календара и измерителните единици за време.

Зоната на действие на темпоралните дейктици не е безкрайна – те могат да описват събития, които се съдържат между двете гранични точки – “онзи ден” и “вдругиден”. Отвъд тези граници те напускат зоната на речта⁵. Глаголното време не изпитва такива ограничения, тъй като посредством него говорещото лице проектира личността си свободно в предходните и следходните на речевата ситуация моменти. Подобни движения са невъзможни и за физическото време, което е непрекъснато безкрайно цяло произволно делимо и линейно насочено от миналото към бъдещето.

Общ организиращ елемент за физическото и лингвистичното време е календарното време. Календарното време е външно както по отношение на езика, така и по отношение на реалния ход на времето. Но то е необходим организиращ елемент, който има социални функции и произход. Календарното време се появява в резултат на установяването на природните ритми и обвързването на човешката дейност с техните цикли. В резултат на изучаването на отделните интервали между тези цикли са се появили и измерителните единици за време.

Календарното време позволява на хората да планират и организират живота си и да говорят за събития, които са се случили в отдалечен от речеви акт момент, без с това да объркват събеседниците си. Тази идея се изразява най-точно от определението на Нютон за относително време – “Относителното, привидно или всекидневно време има точна или променлива мярка за продължителност, която е постижима чрез чувствата, спрямо които е външна, извършва се посредством определено движение и се използва във всекидневния живот (час, ден, месец, година) вместо абсолютното математическо време.”⁶

И измерителните, и календарните единици са ограничен брой и се повтарят през определен цикъл. Езикът не е способен да именува до безкрай отделните събития или периоди от темпоралната ос. Отличаването на един месец от друг, на един час от друг и т.н. става посредством отчитане на местоположението им върху времевата ос по отношение на началната точка на отброяване. По същия механизъм се неутрализира многозначността на дейктичните знаци, когато те са употребени отвъд границите на речта, т.е. отвъд “онзи ден” и “вдругиден” или в неканонична речева ситуация. Ако дейктичните знаци осъществяват прехода от език към реч, задавайки темпоралната рамка на изказването, без която смислената реч не би могла да съществува, лексикалните единици за назоваване на календара и за измерване на времето осъществяват прехода от диалог към повествование и от канонична речева ситуация към неканонична.

3. Особености на дейктичните знаци във виртуалната комуникация

Установихме, че на лексикално равнище семантичната категория темпоралност обединява дейктични и недейктични знаци, които обаче са еднакво значими за правилното организиране на речта. Изясняването на различните функции на отделните лексикални групи, изграждащи темпоралността, е необходимо, тъй като засяга функционирането на дейктичните знаци в една от възможните сфери на неканонично общуване – виртуалната комуникация.

Като тип обществена комуникация виртуалната комуникация се осъществява по модела, формулиран от Клод Шенън⁷:

комуникатор \Rightarrow кодиране на съобщението \Rightarrow канал с възможни шумове
 \Rightarrow декодиране на съобщението \Rightarrow адресат

При виртуална комуникация възможността за неправилно кодиране на съобщението и съответно – за неправилно декодиране, или изкривяване на изходната информация, поради шумове в канала, нараства неимоверно. Независимо от това, все повече хора са привлечени от виртуалното общуване. В пространството на Интернет информацията, присъща на каноничната речева ситуация и отнасяща се до невербалните сигнали, е принципно непредаваема. Функцията на невербалната комуникация не може да бъде предадена дори и частично от т.нар. емотикони – графични знаци, наподобяващи мимиките на лицето, които служат за изразяване на емоциите на говорещото лице.

Езикът по своята същност е егоцентричен, което намира израз в пространствено-времето ориентирането на всяко езиково съобщение спрямо личността на говорещото лице и речевия акт. Виртуалното отношение време-пространство е само подобие на реалните пространствено-времени отношения. Би могло да се спори дали изобщо съществува т.нар. виртуален свят на мрежата. Както комуникаторите, така и адресатите са анонимни лица, които имат минимум информация едни за други и често са много отдалечени във времето и пространството. Тези особености би трябвало да оказват силно влияние върху функционирането на дейктичните знаци.

Нека да направим сравнение между следните съобщения:

- 1) Повечето участници *тук* си сменят никовите през някакво време.
- 2) *Тук* не ще различиш какво се изписва върху истинското лице (на човека).

3) От една страна – не искам да живея другаде – *тук* съм се родил, *тук* е моето семейство, *тук* са приятелите ми, *тук* съм се изучил, и въобще – всичко, което имам и което съм, е *тук*. Когато четете тези редове, пишещият ги вече ще е зад граница.

4) Минаха 100 години, откак не съм стъпвал *тук* – 100 безклубни години.

5) Едва ли си го чел(а) до *тук*, но ако е така....

6) Аз сега съм *тук*, но сигурно теб те няма.

7) Аз днес минавам през един-два клуба, за да прочета...пак глупости...но има проблемъци разни, така че оставам и аз *тук*.

8) Чакайте малко, *тук* май става нещо.

Очевидно употребата на “тук” в различните примери фиксира различни пространствени координати. В примери 1, 2, 4, 6 и 8 са възможни по няколко тълкувания на пространствено наречие. Според Български тълковен речник (четвърто допълнено и преработено издание, София, 1995), “тук” означава “На това място”. Тълкуването на един дейктичен знак посредством друг създава предпоставки за известна неяснота. Ако използваме системата за тълкуване на дейктичните знаци на Ю. Д. Апресян⁸, “тук” би се тълкувало като “На това място, на което се намира говорещият в момента на речта или където той мисли наблюдателя.” От приведените примери можем да заключим, че наречието “тук” описва следните пространства, в които говорещият се мисли или намира:

- реално пространство на говорещото лице – 3 и 8;
- виртуално пространство – 1, 2, 4, 6 и 7;
- пространство на текста – 5.

Отделно реалното и виртуалното пространство се разделят на следните части:

- общо Интернет-пространство – 1 и 2;
- конкретно виртуално пространство, в което се води някаква дискусия – 4 и 6;

- конкретно, реално обкръжаващо говорещия пространство – 8;
- общо, реално обкръжаващо говорещия пространство (в него попадат и много от събеседниците) – 3.

Независимо от контекста, възможността за смислова замяна на виртуално и реално пространство, както и на общо и конкретно виртуално пространство, е напълно възможна и до голяма степен вероятна.

1. Ако обобщим казаното до тук, можем да отбележим, че в представените примери се разграничават минимум пет пространствени местоположения, означени от едно пространствено наречие – *тук*. Пространството на текста е плод на анафорично преобразуване и реинтерпретация на дейктичния знак от гледна точка на света на дискурса⁹.

Темпоралните дейктици, за разлика от пространствените, са предпазени до известна степен от погрешно възприемане. Евентуалните грешки се дължат не толкова на особеностите на виртуалната комуникация, колкото на факта, че публичното календарно време не е хронологично стабилна рамка за отнасяне – светът се поделва на различни часови зони. Темпоралните дейктици във виртуалното пространство са двойно фиксирани – веднъж чрез съотнасяне с речевия акт и втори път – от темпоралния етикет, който съпътства всяко виртуално съобщение – информация за часа, датата, годината и деня от седмицата, когато е станало произнасянето на съобщението.

В процеса на виртуалното общуване може да се наблюдава своеобразното преплитане на координатните системи на егото с тези на дискурса, без това да води до погрешно възприемане на информацията. Корените на тази особеност се намират в смесената характеристика на виртуалната реч – тя носи белези на разговорна реч, но и на повестувателен текст. Нека да разгледаме някои примери, които разкриват тези смесени функции (ще посочваме и темпоралните етикети, съпътстващи съобщенията, за да можем да отчетем промените).

03.04.2001, 17:49, Cyberianna:

....и *sega* се чувствам толкова зле....

08.05.2001, 23:33, Loverman (в отговор на горното съобщение):

Много гадно се е получило...горкичката[Ⓢ] Кой знае как се чувстваш *sega*.

Очевидно *sega* на Cyberianna не се покрива със *sega* на Loverman, още повече, че между двата речеви акта има трети, който предхожда изказването на Loverman:

18.04.2001, 18:15, Cyberianna:

Онзи вече го забравих. И наистина трябва да намеря друг, но това идва с времето.

Loverman обаче не се включва с отговор към последния по време речеви акт, а към първия, който е породил последващите диалози, избирайки по този начин да бъде съавтор на точно определен текст.

Подобен е и случаят със следващия пример:

12.05.2001, 7:49, Javi:

Днес може ли да е от мен кафенцето☺,
който получава следния отговор:

13.05.2001, 16:15, Манка:

Къде е кафето, бе.....не съм те виждала отдавна.....позна ли ме?

Независимо че подобни диалози са произведени в различен пространствено-времеви контекст, свързването им в един общ текст не води до объркване, тъй като те изграждат един общ нов дискурс, който е независим от изходните съобщения и е отдалечен от характеристиките на речта.

Като цяло виртуалната комуникация се гради предимно върху различни дейктивни опозиции – тук/там, сега/тогава, днес/утре, днес/вчера, аз/ти и т.н. Конструирането на пространствено-времева координатна система чрез бинарни опозиции от такъв тип е характерно за митологичното съзнание. При виртуално общуване присъствието на лексеми, назоваващи календарно време, или на измерителните единици за време и пространство извън темпоралните етикети е силно ограничено. Появата им по-скоро предизвиква объркване в комуникационния процес.

Например:

10.05.2001, 10:23, Novagodin:

Ако става дума за петъка, в който не дойдох, просто бях адски уморен....

В цитирания пример съотнасянето на календарно и хронологично време (поредицата от събития) е породено от стремежа да се определи правилно местоположението на един момент от социалния живот на индивида върху темпоралната ос. Календарното време е без особено значение за виртуалната комуникация, тъй като тя се организира около ориентира тук-и-сега. Ритъмът на ежедневието на отделните индивиди не е от значение за виртуалната координатна система, защото няма връзка с виртуалното време и пространство. От значение са единствено нарушенията в ритъма, тъй като оказват влияние върху обема на аудиторията и темите за разговор. Подобни нарушения са празниците, почивните дни, краят и началото на работната седмица. Празниците се намесват във виртуалното пространство, привличайки аудиторията извън неговите граници. Хората се пренасочват от виртуално към реално общуване. Първият работен ден бележи възстановяването на хармонията в мрежата и началото на нов цикъл.

1) Неделя вечер е... няма никой....Стрелецо-о-о, къде е паството?

2) За тези, които не знаят – купонът тази вечер е в "Маската - всички там! (съобщение от 13.04.2001 – петък)

3) Петък 13-ти...Разпети петък...и такава тишина, че сигурно всички са под масата...в църквата☺

4) Петък – “33 бири”, а от там ще продължим, където решим (в отговор на запитване кога и къде е следващият купон)

5) Седмицата започна без кафе...И вчера и днес никой не предложи по една глътчица поне (съобщение от 17.04.2001, вторник, първи работен ден след Великден).

Изводът, който се налага, е твърде любопитен, тъй като се отнася до модерните технологии. Всъщност виртуалният свят, конструиран от Компютърния човек посредством езика, е твърде близък до митологичния свят на древния човек (моделът само е преобърнат). Животът на Виртуалния човек е организиран в цикли, които завършват в края на работната седмица и започват отново в началото на следващата. Празниците само нарушават хода на истинното виртуално време, което се описва чрез дейктичните знаци и е съотнесено към нулевата точка на речевия акт. Виртуалното пространство се конструира посредством опозиции, които са характерни и за митологичното съзнание. Пространствените дейктични знаци отличават виртуалното пространство от реалното и дискурсното, но не напълно и категорично, поради което са възможни грешки.

Тези заключителни изводи се отнасят към наивния пространствено-времеви модел на виртуалното пространство, който се изгражда в речевите изяви на участниците в мрежата. Погледнати от страничен наблюдател, виртуалните разговори са низ от точки върху вектора на времето и в този смисъл те са нагледен модел на линейното време – отделни точки, групирани около тук-и-сега-ориентири, предхождани от други точки, също организирани около свое тук-и-сега и последвани от подобни точки. За да опише този безкраен низ от нулеви точки, наблюдателят се нуждае от система от дейктични знаци, съотнесена към определена календарна система.

БЕЛЕЖКИ

¹ Използвани са материали от www.dir.bg и www.bol.bg.

² Lyons, John. Semantics, vol. 2, page 637, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

³ Lyons, John. Semantics, vol. 2, page 638, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

⁴ Lyons, John. Semantics, vol. 2, page 679, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

⁵ Бенвенист, Ем. Езикът и човекът. С., 1993, с. 130.

- ⁶ Сучкова, Г. Г. Время как проблема гносеологии, Ростов-на-Дону, 1988.
- ⁷ Моделът е цитиран от Маринова, Ел. Маркетинг, Варна, 1996.
- ⁸ Апресян, Ю. Д. Некоторые соображения о дейксисе в связи с понятием наивной модели мира – В: Teoria tekstu, zbor studiow, Wroclaw, 1986.
- ⁹ Lyons, John. Semantics, vol. 2, page 670, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян, Ю. Д. Некоторые соображения о дейксисе в связи с понятием наивной модели мира – В: Teoria tekstu, zbior studiow, Wroclaw, 1986.
2. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. Т. 1, М., 1995.
3. Бенвенист, Ем. Езикът и човекът. С., 1993.
4. Бондарко, А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии, Ленинград, 1983.
5. Бондарко, А. В. Теория функциональной грамматики – темпоральность, модальность. Ленинград, 1990.
6. Български тълковен речник, четвърто допълнено и преработено издание. С., 1995.
7. Dictionary of the History of Ideas, ed. Philip Wiener, vol. 4, New York, 1973.
8. Dictionary of Philosophy and Psychology, ed. Mark Baldwin, vol. 2, Gloucester, 1957.
9. Комуникацията. С., 1992.
10. Логический анализ языка – культурные концепты. М., 1991.
11. Lyons, John. Semantics. Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
12. Маразов, Ив. Човек, мит, култура. С., 1992.
13. Межкатегориални връзки в граматиката. Санкт-Петербург, 1996.
14. Петрова, Кр. Съпоставителен семасиологичен анализ на лексикално-семантични групи (върху материал от лексикално-семантични групи с идентификатор “сутки” в руския и “денонощие” в българския език). Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научна степен “Кандидат на филологическите науки”. С., 1996.
15. Семиотика и проблеми на комуникацията. Ереван, 1982.
16. Сучкова, Г. Г. Время как проблема гносеологии. Ростов-на-Дону, 1988.
17. Фол, Александър. Човекът във видове време. С., 1998.
18. Яковлева, Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени).